
ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

УДК 330.161

ПОЛЯРИЗАЦІЯ МОДЕЛЕЙ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЦІННІСНИХ УСТАНОВОК В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Архієреєв С.І., доктор економічних наук., професор
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Шипілова М.В., старший викладач
Харківський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Університет банківської справи»

Стаття досліджує сутність та основні прояви двох протилежних типів поведінки економічних суб'єктів: рентоорієнтованої поведінки та поведінки, обумовленої наявністю соціального капіталу. Проаналізовано передумови та наслідки реалізації кожного з типів поведінки (в тому числі в специфічних умовах системної кризи), а також надано рекомендації щодо корегування поведінки економічних агентів з метою підвищення суспільного добробуту.

Ключові слова: соціальний капітал, волонтерський рух, асоціальний капітал, рентоорієнтована поведінка, інформаційно-мережева система, громадянське суспільство

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку світової економіки допріоритетних завдань більшості країн світу належать забезпечення достатнього рівня конкурентоспроможності економіки, досягнення сталого економічного розвитку держави, становлення інноваційної економіки. Модернізація та впровадження прогресивної моделі розвитку економіки забезпечуються досить повільно і фактично сучасну економіку України інноваційною назвати не можна. Тому модернізація у контексті становлення розвиненої конкурентоспроможної держави є актуальною науково-практичною проблемою, яка потребує дослідження.

Останнім часом у світовому господарстві загострилося багато соціально-економічних проблем, до розв'язання яких докладають зусилля численні міжнародні організації, уряди держав та інтеграційних об'єднань. При цьому світова спільнота прагне не відхилитися від ключових глобальних цілей стійкого розвитку, про що свідчить затвердження Організацією Об'єднаних націй їхнього переліку (Sustainable development goals 2030). Найбільша частка з 17 визначених ООН цілей стосується досягнення певних соціальних стандартів (наприклад, відсутність голоду («zero hunger»), бідності («no poverty»), якісна освіта («Quality Education»), гендерна рівність («Gender Equality»), зменшення нерівності («Reduce Inequalities»), мир, справедливість та сильні інститути («Peace, Justice & Strong Institutions») тощо [1].

Звертаючись до шляхів та засобів досягнення таких непростих цілей, очевидно, на нашу думку, що вони лежать, по-перше, в площині об'єднання, кооперації, партнерства країн світу заради цього, а по-друге, у відповідальності кожного суб'єкта світового господарства за виконання своєї частини зобов'язань як перед зовнішніми партнерами, так і перед власними громадянами.

Аналізуючи непересічні складнощі, що виникають перед Україною у досягненні Цілей тисячоліття, які, передусім, вимагають розв'язання внутрішньо індукованих системних соціально-

економічних проблем, маємо звернути увагу на їхні глибинні причини. Усвідомлення останніх може надати суттєво нові рекомендації щодо подолання кризових явищ в економіці країни, а також щодо відкриття шляху до рівноправних партнерських відносин з іншими державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на те, які проблеми пов'язує між собою необхідність подолання внутрішньої системної кризи одночасно з поступовою інтеграцією у світове економічне співтовариство, а також потреба в глибинному аналізі суспільно-економічних процесів з урахуванням ключових чинників цих процесів спонукала нас до вивчення робіт сучасних іноземних (Вільямсон О., Олсон М., Хейлбронер Р.Л. Аузан А. Шаститко А.Е.) неоінституціоналістів та вітчизняних дослідників (Гриценко А.А., Бурлай Т.В., Копистира А.М., Іващенко М.В.), які вивчають основи функціонування соціально-економічних систем з позицій інститутів, економічної поведінки, логіки економічного розвитку тощо. На основі їхніх праць, а також висновків міжнародних дослідницьких ініціатив (TransparencyInternational, Bertelsmann Foundation Transformation, EuropeanSocialSurvey, GfKUKraine) щодо проявів поведінки в сучасній економіці та певних економічних показників було здійснене дане дослідження.

Мета статті, завдання та методологія дослідження. У всьому анархічному різноманітті варіацій раціональної (в сучасному розумінні – органічно раціональної) поведінки економічних суб'єктів ми виокремлюємо такі, що чинять найбільший (позитивний чи негативний) вплив на соціально-економічне середовище сучасної України. Попередні дослідження [2, 3] дозволили умовно детермінувати два протилежних по суті типи поведінки: опортуністичну рентоорієнтовану поведінку та поведінку, що характеризує носіїв соціального капіталу.

Не дивлячись на умовність розрізнення названих типів поведінки, оскільки в залежності від обставин економічний суб'єкт може поводитись нетипово, непередбачувано, і навіть нерационально (за деякими сучасними теоріями – наприклад, Нобелівського лауреата Деніела Канемана [4]), за певними ознаками ми можемо диференціювати переважаючий тип поведінки.

Вивчення характеристик, ознак, чинників як опортуністичної рентоорієнтованої поведінки, так і поведінки, обумовленої соціальним капіталом, важливі з огляду на макроекономічні ефекти, які вони чинять в українській економіці.

Ми вважаємо, що можна вплинути на трансформацію поведінкових проявів системи суспільно-економічних цінностей суб'єктів, і практичний аспект дослідження полягає в розробці рекомендацій щодо корегування економічної поведінки з метою підсилення позитивних соціально-економічних ефектів від поведінкових проявів соціального капіталу та зменшення негативних наслідків та втрат суспільства від опортуністичної рентоорієнтованої поведінки. Тому маємо за мету дослідити ключові причини та наслідки найбільш типових проявів рентоорієнтованої поведінки і поведінки, обумовленої соціальними капіталом, а також проаналізувати їхній безпосередній вплив на розвиток української економіки.

З позицій неоінституціональної теорії, процеси, що відбуваються в сучасній Україні, можна назвати, на нашу думку, боротьбою цінностей (світоглядів), і, відповідно, протистоянням сформованих моделей поведінки. Ця поведінка стосується всіх сфер життя і відбивається на кінцевому результаті функціонування соціально-економічної системи, на суспільному та індивідуальному добробуті.

Методологічний інструментарій при вивченні означених вище проблем має відповідати їхній багатоаспектності, складності та історичному характеру. Переліченим умовам, на нашу думку, відповідає інституціональна теорія, доповнена економіко-математичними методами неокласики.

Основні результати дослідження. Спираючись на дані TransparencyInternational щодо розповсюдження та сприйняття корупції в Україні, можна констатувати, що статистика останніми роками є не надто втішною (див. Таблицю 1).

Виходячи з кількості досліджуваних країн, Україна знаходиться на приблизно одному місці, по сусідству з країнами, що розвиваються (Парагвай, Коморські Острови, Нігерія в 2014-2015рр., Папуа, Нова Гвінея в 2013р., Сирія, Конго та Еритрея в 2012р.)

Таблиця 1. Динаміка рейтингу України за Індексом сприйняття корупції (ІСК) в 2011-2015 рр.

Рік	2011	2012	2013	2014	2015
Рейтинг України за ІСК	152	144	144	142	130
Загальна кількість країн у рейтингу	183	176	175	175	168

*складено за даними Transparency International [<http://ti-ukraine.org>]

Ще у 2013 році дослідження корупції в Україні дозволило зробити певні висновки щодо чинників погіршення ситуації:

1. Монополізація бізнесу олігархічними кланами, які в закритому режимі перерозподіляють між собою бізнес-ресурси, витісняючи з ринків прозорість та конкуренцію.
2. Неможливість планування бізнесу в довгостроковому періоді через все меншу захищеність власності та постійну зміну правил ведення бізнесу.
3. Окупація бізнесу державними корупціонерами, оскільки процедури отримання дозволів на ведення бізнесу продовжує бути корумпованим, при взаємодії з державними органами процвітає хабарництво, а посадовці, які приймають рішення, захоплюють контроль над фінансовими потоками [5].

Принаймні в останньому випадку ми маємо справу з проявами рентоорієнтованої поведінки та всіма похідними наслідками. Наприклад, за даними Державної служби статистики та Федерації роботодавців України заплановані у 2013 році закупівлі за державні кошти, кошти державних і комунальних підприємств та підприємств, де понад 50% належить державі, склали 274 183,4 млн. грн., а «відкати» підприємств (тобто частини коштів, що виділяються на виконання робіт за державним замовленням, яку виконавець замовлення в подяку за отримання даного замовлення, роботи повертає замовнику в особі чиновника, або керівника державного органу [3]) в середньому склали від 15 до 50%. Таким чином, корупційна складова в закупівлях за державні кошти складає від 50 до 137 млрд. грн. (тобто від 20 до 50% від усього об'єму закупівель). Інші галузі, в яких існують суттєві втрати від реалізації опортуністичної рентоорієнтованої поведінки: оподаткування (відшкодування ПДВ), митниця (за оцінками роботодавців корупційний ринок на митниці у 2013 році склав понад 40 млрд. грн), надкористування (за приблизними підрахунками в галузі втрачається 500 млн. грн) [6].

За визначенням рентоорієнтована поведінка – це діяльність індивідів, організацій чи фірм, що націлена на отримання вигод шляхом маніпулювання законодавчими чи економічними умовами або існує у формі узурпації прав на перерозподіл державних ресурсів [3].

Опортуністичну ж поведінку можна визначити як поведінку індивіда, який прагне отримати односторонню вигоду за рахунок партнера, ухиляючись від дотримання умов контракту [7]. Великою мірою рентоорієнтована поведінка є опортуністичною, оскільки відбувається (наприклад, з боку рентоорієнтованого держслужбовця, що маніпулює законодавством) порушення умов своєрідного «контракту» з суспільством, яке через податкову систему сплачує за чесне ведення державних справ на користь платників податків.

Рентні відносини є досить різноманітними, але можна виділити кілька узагальнених напрямків пошуку ренти:

1. Регулювання природних монополій, регулювання галузей, які не є монополіями (авіаперевезення, електроенергетика, телекомунікації, фармацевтична індустрія та інші), протекціоністську політику по відношенню до певних галузей (сільське господарство, машинобудування), спекуляції на різниці між внутрішніми та світовими цінами, відшкодування ПДВ за зовнішньоекономічними операціями.

2. Через тарифи і квоти, переважно ліцензування зовнішньоекономічної діяльності, субсидії на імпорт.

3. За допомогою іншої урядової діяльності: номенклатурна приватизація, маніпуляції з бюджетними коштами, державні контракти, пільгові кредити, доходи від муніципального майна.

Ми виокремлюємо декілька основних причин рентоорієнтованої поведінки: в першу чергу, той факт, що всі учасники цих відносин є раціональними особами і головним мотивом їх дій є власні інтереси, причому свій вибір вони здійснюють на основі зіставлення можливих вигод і збитків. Друга причина – вплив, який може здійснити окрема особа на діяльність держави, прагне до нуля. Витрати окремого громадянина на здійснення контролю над бюрократичним апаратом не впливають на те, чи будуть вироблені певні колективні блага. Крім того, більшість громадян не бачать прямого зв'язку між своїми витратами на постійний контроль за діями держави та отриманими колективними благами. Третя причина – колективними благами можуть користуватися всі громадяни без винятку, що допускає можливість використовувати їх без здійснення витрат. Четверта причина опортуністичної рентоорієнтованої поведінки – той факт, що пересічні громадяни погано інформовані та організовані, а також практично не мають можливості реалізувати свою владу, робить рівень їх мотивації щодо встановлення контролю над державою мінімальним.

Ми виокремлюємо чотири суб'єкти рентоорієнтованої поведінки. По-перше, це група державних службовців, які діють від імені держави та надають послуги з розподілу суспільних благ населенню. Але внаслідок рентоорієнтованої поведінки у виконанні професійних обов'язків держслужбовцями суспільне благо не потрапляє до населення, а стає об'єктом власності зацікавленої вузької групи агентів[8].

Другою стороною в отриманні специфічної ренти є вузьке коло осіб, що «купає» доступ до суспільних благ, обмежуючи таким чином можливість їх споживання для інших членів суспільства.

Сучасні дослідження доводять, що «ренту» може отримувати будь-яке домогосподарство, що має набір певних психологічних характеристик, які зумовлюють очікування людиною своєрідної «ренти». Передусім, «ренту» можна отримувати за рахунок патерналістської поведінки держави [9]. Патерналізм ґрунтується на обіцянках держави дати безоплатно як певні матеріальні блага (квартиру, автівку та ін.), так і цілу низку пільг. Через це одна частина суспільства платить за себе сама, не сподіваючись на допомогу, і, фактично, за іншу частину, що не вмотивована здійснювати зусилля щодо самостійної сплати за ці блага, оскільки розраховують на те, що їм все одно нададуть необхідне.

Останнім суб'єктом рентоорієнтованої поведінки є підприємство (або підприємець). Рентоорієнтована поведінка в цьому випадку витісняє пошук прибутку, реалізований за допомогою інвестицій, оскільки наявність надприбутків через прагнення до отримання специфічної ренти знищує мотивації до інновацій та інших засобів зниження витрат виробництва.

Якщо оцінювати суспільний ефект її наявності в економічних відносинах, які є в Україні, то стає очевидним, що всі мотиви, крім прагнення власної вигоди, мають тимчасовий, непередбачуваний характер, і ними неможливо керуватися при аналізі і (особливо) при створенні «ефективних» державних організацій. Тому, визнаючи факт існування мотивів і цінностей, що виходять за рамки максимізації індивідуальної функції корисності, необхідно розглядати такий мотив як домінуючий, нехтуючи дією інших мотивів людської поведінки.

Переконливим підґрунтям існування рентоорієнтованої поведінки можна вважати також так званий «ефект діагоналі» в економічній поведінці, який полягає в тому, що людина, що знає напевно кращий (менш витратний, з більшим зиском) шлях реалізації своїх інтересів ніж офіційно пропонується та закріплений у формальних нормах, то, за відсутності санкцій, вона реалізує свої інтереси саме таким шляхом. Це є не що інше, як раціональна поведінка егоїстичного суб'єкта в суспільстві з неефективним регулюванням економіки. Беручи до прикладу безпосередньо економічну діяльність, реалізацією цього ефекту є ведення бізнесу в тіньовій економіці («сірий», «темно-сірий» та навіть «чорний» сектори), опортуністична поведінка, невиконання контрактів, порушення правил, корупція тощо [10].

Обраний «маршрут», тобто модель поведінки, в свою чергу, так чи інакше залежить від суб'єктів, що вступають у відносини, а саме: від їхнього сприйняття існуючих норм та правил в межах того чи іншого оточення. І тут треба згадати, що поведінка раціональної людини у суспільстві обумовлена не лише співвідношенням економічного зиску та втрат, але й певним рівнем освіти й виховання,

власними установками (внутрішній фактор впливу), прийнятими в суспільстві цінностями (як зовнішнім фактором).

Норма граничного заміщення власних інтересів суспільними, за якою відбувається реалізація тієї чи іншої моделі поведінки, відображає рівень соціального капіталу, носієм якого є людина, але тільки у випадку дії на межі індивідуальних можливостей [2]. Для того, щоб з'ясувати причини та передумови того чи іншого співвідношення, варто згадати спостереження, що за умови, коли власні інтереси задоволені на досить високому рівні (а це за нашою логікою можливо або через великі індивідуальні можливості, або через малу вартість їхньої реалізації), то індивід з набагато більшою вірогідністю буде реалізовуватися через суспільство та розділяти спільні інтереси без жодного примусу та загрози санкцій. Тому вірогідність проявів рентоорієнтованої поведінки у розвинених суспільствах нижча [3].

За даними дослідження TransparencyInternational у 2015 році Україні вдалося здобути лише один додатковий бал у рейтингу Індексу сприйняття корупції (CPI). І відбулося це, за експертними висновками, «завдяки більш критичному ставленню суспільства до корупціонерів. Збільшилася кількість викривачів корупції, зростає число гострих матеріалів про корупціонерів у ЗМІ на які влада змушена реагувати» [5]. Про це так само свідчать дані дослідження Bertelsmann Foundation Transformation, які враховуються при визначенні CPI. Розрахований в межах дослідження Індекс трансформації Бертельсмана (The Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI)) аналізує та оцінює якість демократії, ринкової економіки та політичного управління в 129 країнах, що розвиваються, та трансформаційних суспільствах. Результати аналізу свідчать, що само-сприйняття громадянського суспільства значно змінилося останніми роками (особливо після 2013 року). Громадянське суспільство усвідомило свою роль у процесах реформування, підвищивши активність з відстоювання своїх позицій через приєднання до суспільних організацій та/або об'єднання зусиль через соціальні мережі, а також практикуючи зростання тиску на владу [11].

Іншими словами, активна громадянська позиція певної частини суспільства, їхня добровільна та усвідомлена участь в громадських та волонтерських організаціях, сприяння журналістським розслідуванням, викривання корупції та надання їй випадкам резонансу в ЗМІ і стають рушійною силою змін в Україні [5].

Особливу увагу варто приділити саме такому типу поведінки, який слугує не лише противагою опортуністичній рентоорієнтованій моделі поведінки, а й, на нашу думку, потенційно вагомим ресурсом [12] та фактором економічного зростання. На користь цього свідчать, наприклад, той факт, що близька 100 мільйонів європейців беруть участь у волонтерському русі, створюючи 5% ВВП Європейського Союзу. Згідно з дослідженням Європейської Комісії, найбільший рівень волонтерської активності спостерігається в Австрії, Швеції, Нідерландах та Великій Британії, де більше 40% дорослого населення залучені у волонтерську діяльність. В цих країнах частка внеску волонтерів в національну економіку сягає 3-5% ВВП [13]. Загалом, в багатьох європейських країнах існують вкорінені традиції волонтерства, взаємної підтримки та громадянської активності, що має як безпосередній вплив на добробут громад, так і опосередкований (через створення відповідного сприятливого для суспільно-економічного розвитку середовища) вплив на загальні макроекономічні показники.

Згідно дослідженню GfK Ukraine, проведеному у 2014 році на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні 23% українців коли-небудь у житті займались волонтерством, серед яких 9% почали займатися волонтерством з листопада 2013 року (див. Рисунок 1). 62% українців визнає роль волонтерів у політичних змінах, а 81% схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [14].

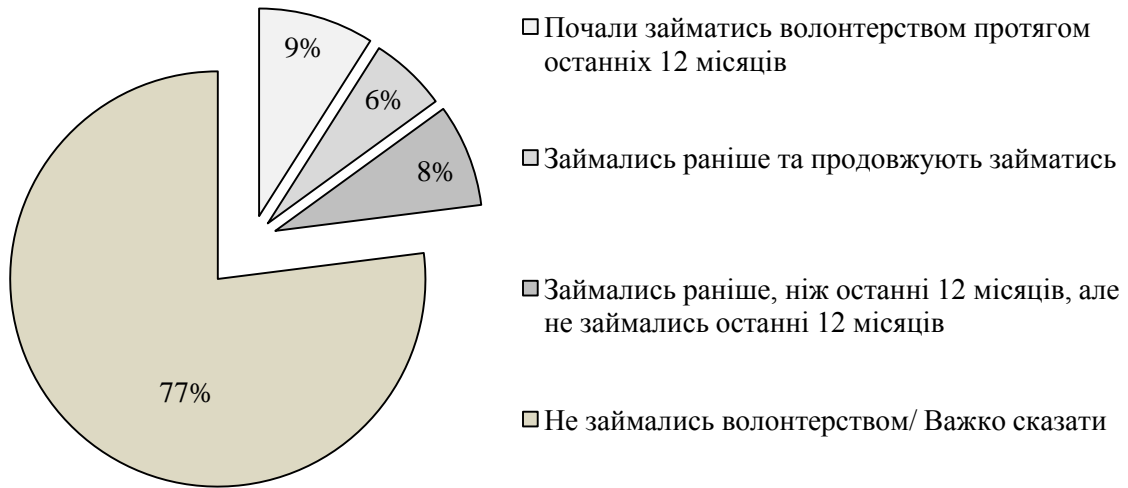

Рис. 1. Участь українців у волонтерському русі у 2014 році [14]

У Законі України «Про соціальні послуги» поняття «волонтер» трактується як фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер.

Волонтерський рух визначається як добродійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому [15].

Вище аналізоване масове явище волонтерства, яке отримало безпрецедентний розвиток в Україні 2013-2016рр., цікавить нас в тому контексті, що його принципи та відповідний тип поведінки економічних суб'єктів (громадян) за всіма критеріями підпадає під такий, що свідчить про наявність соціального капіталу. Останній, в свою чергу, зумовлює свідому віддачу частину ефекту від своєї діяльності іншій стороні, не зазіхаючи на неї, тобто відбувається передача прав власності на частку результатів своєї діяльності у відповідності з прийнятими нормами, що не призводить до втрат інших учасників соціально-економічних відносин. Тобто особа погоджується «віддавати» частину своєї інтелектуальної, фізичної енергії, свого часу іншим учасникам спільноти, поступаючись іноді своїми безпосередньо індивідуальними інтересами задля створення суспільного добробуту, надбаннями якого в подальшому можуть користуватись не лише «вкладники», а й інші члени суспільства. В цьому випадку людина чинить досить виважено і в економічному, і в соціальному, і навіть в індивідуально-психологічному контексті. Так, суто економічний ефект проявляється в можливостях громади до самофінансування [16], зменшенні надмірної диференціації доходів, появі синергії та нових ідей в бізнесі від вільного обміну ресурсами, зменшення трансакційних витрат за рахунок зростання рівня довіри та відповідальності тощо. Соціальний ефект полягає в розповсюдженні принципів, на яких ґрунтуються розвинені демократичні суспільства: визнання права на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої расової приналежності, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища; поваги гідності і культури всіх людей; надання допомоги, безкоштовні послуги особисто або організовано в дусі партнерства; визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їх колективному забезпеченню; стимулювання почуття відповідальності, заохочення сімейної, колективної і міжнародної солідарності.

Щодо суто індивідуально-психологічних ефектів волонтерства (та інших видів благодійництва), то дослідження Дж. Графмана (J. Grafman), нейробіолога з Національного інституту охорони здоров'я США, показало, що коли добровольці ставили інтереси інших людей вище за свої власні, допомагаючи в досягненні тих чи інших цілей, в мозку активізувалась та частина, яку зазвичай стимулюють їжа, секс, наркотики та романтичні враження [17].

Очевидно, роль соціального капіталу та вище аналізованих його проявів та ефектів важко переоцінити, особливо в умовах складної системної трансформації, що супроводжується зубожінням населення та військовими діями на частині території.

Повертаючись до українських реалій, варто відмітити ще одну деталь та сформулювати специфічні риси соціального капіталу саме в нашій країні. По-перше, не дивлячись на відносно недовгу історію потужного волонтерського руху в Україні, ознаки та передумови його розвитку існували та проявилися ще в 2012 році, коли під час Європейського чемпіонату з футболу «Євро-2012» було задіяно понад 12 тисяч волонтерів в межах наймасовішого волонтерського проекту [18]. На нашу думку, це, а також подальший розвиток подій, пов'язаних з початком військових дій на території України, свідчать про наявність в країні потенційно високого соціального капіталу, так би мовити, «сплячого соціального капіталу». Під впливом багатьох негативних, в тому числі несподіваних, «шокових» для суспільства подій, він трансформувався в форму, яку ми назвали «соціальний капітал військового часу» [19].

На користь такого терміну свідчить також результат дослідження GfK Ukraine, в якому рівень підтримки української армії, пораненим та їхнім родичам склав у 2014 році найбільший відсоток задіяних осіб (див. Рисунок 2).

Рис. 2. Розподіл за напрямками волонтерських заходів, в яких брали участь українці, в 2014 році й раніше [14]

Ще однією особливістю даного руху є самостійність та індивідуальність волонтерства, а також здатність людей до ситуативного та/або системного об'єднання для досягнення спільної мети, а також про схильність до самоорганізації. Про невисокий рівень інституціоналізації волонтерської діяльності свідчить і той факт, що більшість (70%) з тих, хто приєднався до громадського та волонтерського руху між груднем 2013р. та лютим 2014р. не належали до жодної з політичних партій, громадських організацій або суспільних рухів [11].

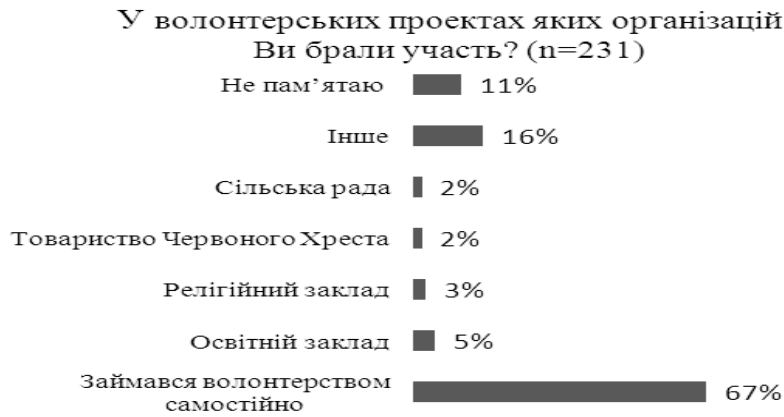

Рис. 3. Інституціоналізація участі українців у волонтерській діяльності у 2014 році [14]

Таким чином, наявність соціального капіталу обумовлює такий тип поведінки людини у відповідності з прийнятими нормами, що не призводить до втрат інших учасників соціально-економічних відносин. Навпаки, людина свідомо віддає частину ефекту від своєї діяльності іншій стороні, не зазіхаючи на неї, тобто відбувається передача прав власності на частку результатів своєї діяльності [2]. У такому контексті рентоорієнтована поведінка може розглядатися як така, суб'єкт якої не є носієм соціального капіталу, або рівень соціального капіталу, що проявляється в його поведінці є нижчим, ніж в оточуючому соціальному середовищі. Для того, щоб збільшити рівень реалізації власних рентоорієнтованих інтересів, треба відволікти зусилля від реалізації суспільних інтересів, відмовитися від дій на їхню користь. По суті, рентоорієнтована поведінка є протилежністю поведінці, обумовленій наявністю соціального капіталу. Порівнюючи їхні прояви, можна зробити висновок, що за ключовими критеріями вони взаємовиключають один одного (див. Табл. 2):

Таблиця 2. Порівняння рентоорієнтованої поведінки та поведінки, зумовленої соціальним капіталом

Критерії	Рентоорієнтована поведінка	Поведінка, зумовлена соціальним капіталом
Мета, орієнтир	Задоволення суто особистих індивідуальних інтересів	Задоволення індивідуальних та розділених з суспільством інтересів
Характер задоволених інтересів	Переважно матеріальний	Як матеріальний, так і нематеріальний
Ефект для третіх осіб	Від'ємний: зменшення добробуту	Додатний: зростання добробуту
Ефект для суспільства	Негативний: зниження ефективності функціонування економіки, поглиблення соціально-економічної диференціації	Позитивний: підвищення ефективності економічної діяльності, зростання суспільного добробуту, зменшення рівня диференціації населення
Ефект для економіки (макрорівень)	Втрати ВВП (відставання від потенційного ВВП) «Тінізація» економіки	Зростання ВВП

Важливим спостереженням у нашому дослідженні українських реалій є те, що і перший, і другий типи поведінки сформувалися в національній економіці стихійно, без спеціально цілеспрямованого впливу держави, хоча і під впливом її політики. В цьому, на наш погляд, полягає феномен сучасного інституціонального середовища в Україні, де одночасно співіснують найгірші прояви

рентоорієнтованої поведінки, згадані вище (як то «відкати», хабарництво) та яскраві прояви досить високого рівня соціального капіталу (потужний волонтерський рух, благодійність тощо). Тобто, на фоні тривалої системної кризи «шокові» для суспільства події провокують ефект певної поляризації установок, ціннісної орієнтації та, внаслідок цього, моделей поведінки.

Керуючись нещодавно введеною в науковий обіг економічною термінологією, вище описану ситуацію можна розглядати з позицій співвідношення у соціально-економічній системі соціального та асоціального капіталу [20]. В основі асоціального капіталу, на протизагу соціальному, покладається поведінка, що, ідучи в розріз з нормами (опортуністичність), спрямована на витягання корисного ефекту з діяльності інших суб'єктів (рентоорієнтованість).

Аналіз даних дослідження «EuropeanSocialSurvey» по Україні дозволив зробити висновки щодо тенденції зміни співвідношення між соціальним та асоціальним капіталом: якщо в 2007-2008 рр. спостерігалось негативна тенденція зростання асоціального капіталу на фоні зниження соціального, в 2009-2010рр. за незмінного соціального капіталу продовжилось зростання асоціального, але вже в 2011-2012рр. ситуація починає змінюватись на користь соціального капіталу, що дозволило йому повернутись на рівень 2006р. [20]. На жаль, через те, що Україна не брала участі в наступному раунді даних досліджень, подальший хід розвитку даного процесу оцінити за допомогою саме цієї методології не представляється можливим.

Тим не менше, на наш погляд, можна скористатися іншими дослідженнями, щоб припустити подальші зміни у співвідношенні між соціальним та асоціальним капіталом. За даними вже згаданого вище дослідження BertelsmannFoundationTransformation лише через найбільший банк України і лише на потреби української армії в червні-вересні 2014р. було переведено пожертв на більш ніж 3,4 млн. грн. А рівень довіри до інституцій громадянського суспільства (волонтерських та громадських організацій) досяг рівня 7,3 по шкалі від 0 до 10 [11]. Зважаючи на те, що довіра є одним з результатів наявності соціального капіталу в суспільстві, можемо припустити, що тенденція щодо рівня соціального капіталу є висхідною і відбувається це великою мірою за рахунок самоорганізації та становлення громадянського суспільства.

Однак, на нашу думку, в умовах тотальної невизначеності, наявності зовнішньої та внутрішньої загрози національній безпеці та економіці, настав час для впровадження саме політики держави, націленої на підвищення рівня соціального капіталу як інструменту подолання руйнівної рентоорієнтованої поведінки. Тим більше, що подальше потурання останній значно підвищує ризики трансформації економіки України не в соціально орієнтовану ринкову, а в асоціальну квазіринкову [21].

Варто також усвідомлювати логіку історичного процесу, згідно з яким на сучасному етапі економіка переходить від індустріально-ринкового шабля розвитку до інформаційно-мережевої системи. Остання пов'язана з «пануванням відносин всезагальності, що виражається у процесі глобалізації, адекватною формою реалізації якої є інформаційно-мережеві системи, а основним способом збільшення багатства – накопичення інформації» [22]. Саме умови, які створюються в межах такої економіки, слугують сприятливим підґрунтям для посилення та збільшення соціального капіталу та ефективній його протидії рентоорієнтованій поведінці. Мається на увазі, що за використання інформаційно-мережевих технологій носії соціального капіталу мають змогу більш ефективно впливати на першопричини опортуністичної рентоорієнтованої поведінки. Наприклад, погана інформованість та слабка організованість громади, що майже унеможливають реалізацію інтересів останньої, долаються завдяки поєднанню інформаційно-мережевих технологій та за умови наявності у членів спільноти соціального капіталу (потужна мотивація та готовність членів громади до самоорганізації для захисту своїх прав та покращення добробуту підсилюються можливістю отримувати необхідну для цього інформацію, розповсюджувати її, перетворювати на знання). Кажучи про іншу згадану раніше причину рентоорієнтованої поведінки («вплив, який може здійснити окрема особа на діяльність держави, прагне до нуля»), варто згадати про об'єднуючий характер соціального капіталу. Об'єднання зусиль критичної маси окремих вмотивованих осіб, які прагнуть єдиної мети

(до прикладу, зменшити рівень корумпованості окремої галузі або відомства) може мати від незначного до визначального позитивного ефекту.

В реальному житті суб'єкти-носії соціального капіталу (а такими, на нашу думку, є волонтери) ініціюють протистояння рентоорієнтованій поведінці в різних її проявах та сферах. Відбувається це через використання сучасних інформаційних технологій: від надання безкоштовних професійних юридичних консультацій до створення системи електронного декларування, електронної системи державних закупівель («ProZorro») та електронної системи надання адміністративних послуг (Портал державних послуг iGov). Для створення всіх вище згаданих проєктів долучилися дуже великою мірою на волонтерських засадах як окремі спеціалісти, так і цілі громадські організації.

Висновки. Для збільшення внеску в суспільний добробут за збереження загального рівня добробуту (як від реалізації власних інтересів, так і від реалізації спільно-розділених) на сучасному етапі потрібні одночасно кілька умов. По-перше, наявність певного рівня сформованого соціального капіталу, що діє на ґрунті інформаційно-мережових технологій; по-друге, зростання якості соціального капіталу через набуття компетенцій, підвищення професіоналізму та «суспільної ваги» його носіями; по-третє, зростання кількості носіїв соціального капіталу в країні. І, якщо перша умова є об'єктивною на сучасному етапі розвитку економіки, то досягти останніх двох можливо через цілеспрямовану політику в сфері освіти.

З огляду на те, яка категорія населення України демонструє найвищий рівень соціального капіталу (переважно особи середнього класу з закінченою вищою освітою [14]), саме в межах освітньої системи формується професійний та громадянський світогляд, що визначає моделі та шаблони поведінки суспільно-економічних агентів. Саме в освітньої системи є всі потенційні можливості для підвищення як кількості носіїв соціального капіталу, так і якості соціального капіталу. Це може бути здійснено в межах заходів з усвідомлення сутності та позитивних ефектів соціального капіталу, надання можливостей студентській молоді для практичної реалізації власного соціального капіталу тощо. Так само, як в межах створення умов для саморозвитку та самоосвіти, яка в подальшому відіб'ється на перспективах майбутнього професіонала.

В реалізації програми прогресивного розвитку країни через задіяння феномену та проявів соціального капіталу, маєтсья на увазі залучення до реформування галузей економіки професійних спеціалістів-носіїв високого рівня соціального капіталу, поведінка яких буде виключати неефективні рішення на основі рентної орієнтації.

Література

1. Oxford Dictionary. Definition of Value Added [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/value-added>.
2. GDP by type of expenditure and Value Added by kind of economic activity, annual, 1970-2010 : офіц. веб-сайт United Nations Conference on Trade and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unctadstat.unctad.org/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=95>.
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Павлюк А.П. Структурні перетворення в Україні : передумови модернізації економіки / А.П. Павлюк, Д.С. Покришка, Я.В. Белінська ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2012. – 104 с.
5. Модернізація України – наш стратегічний вибір : щорічне Послання Президента України до ВРУ. – К. : НІСД, 2011. – 416 с.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредиты, проценты и циклы конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
7. Гурняк І.Л. Додана вартість як базис економічного розвитку територіальних громад / І.Л. Гурняк, О.І. Дацко, О.І. Яремчук // Регіональна економіка. – 2015. – №1.
8. Білоброва Т.О. Галузева структура економіки як передумова формування національної конкурентоспроможності : міжкраїнові порівняння / Т.О. Білоброва, Н.Г. Базавлук // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2012. – № 3 (54).

9. Дяченко М.І. Управлінські інновації як основа інноваційного розвитку організації / М.І. Дяченко // Стратегія економічного розвитку України : зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. 24-25. – С. 37-41.
10. Сафина Л.А. Исследование значимости инвестиций в инновационную деятельность компании при управлении, ориентированном на стоимость / Л.А. Сафина // В мире научных открытий. – 2010. – №1(07)– С. 82-86.
11. Грідчина М.В. Про додану вартість як показник результатів діяльності сучасних корпорацій / М.В. Грідчина // Наукові праці МАУП. – 2013. – Вип. 1(36). – С. 126-129.

References

1. Oxford Dictionary. Definition of Value Added. Retrieved from <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/value-added>.
2. GDP by type of expenditure and Value Added by kind of economic activity, annual, 1970-2010. Retrieved from <http://unctadstat.unctad.org/TableView/tableView.aspx?ReportId=95>.
3. State Statistics Service of Ukraine (Official site). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Pavlyuk, A., & Pokryshka, D., & Belinska, Ya. (2012). Structural transformations in Ukraine: preconditions of economic modernization. K. : NISD.
5. Modernization of Ukraine – our strategic choice : Annual Message of President of Ukraine to the Verkhovna Rada (2011). K. : NISD.
6. Schumpeter, J. (1982). Theory of economic development (the study of business profits, capital, credit, interest conditions and cycles). Moscow: Progress Publishers.
7. Hurnyak, I., & Datsko, O., & Yaremchuk, O. (2015) Added value as a basis of economic development of local communities. *Rehional'na ekonomika (Regional Economics)*, 1 (in Ukr.).
8. Bilobrova, T., & Bazavluk, N. (2012). Branch structure of the economy as a prerequisite for the formation of national competitiveness: between countries comparison. *Naukovyy visnyk Poltav's'koho universytetu ekonomiky i torhivli (Scientific bulletin Poltava University of Economics and Trade)*, 3(54) (in Ukr.).
9. Diachenko, M. (2010). Management innovations as the basis of innovation development of the enterprise. *Strategiia ekonomichnogo rozvytku Ukrainy (Economic development strategy of Ukraine) : scientific works*, 24-25, 37-41 (in Ukr.).
10. Safina, L. (2010). Research of significance of the investments in the innovation activity of the enterprise while the cost-oriented management. *V mire nauchnyh otkrytii (In the world of science researches)*, 1(07), 82-86 (in Rus.).
11. Hridchina, M. (2013). On value added tax as an indicator of the performance of modern corporations. *Naukovy pratsi MAUP (Scientific papers MAUP)*, 1(36), 126-129 (in Ukr.).

Стаття надійшла до редакції 12.04.2016.